

УДК 94(477)»19»:314

НАБОРИ ДО ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЯК ФАКТОР ДЕФОРМАЦІЇ СТАТЕВО-ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ КОЛГОСПНИХ СІЛ

Гаврилов В. М.

*Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, м. Київ, Україна
E-mail: gavrilloff_vl@mail.ru*

Стаття присвячена вивченню окремих аспектів демографічних процесів у середовищі повоєнного українського села. У матеріалі здійснено аналіз заходів влади по проведенню наборів до навчальних закладів системи трудових резервів, організації функціонування цих закладів, соціального протесту призваних контингентів, визначено наслідки навчально-мобілізаційної державної політики.

Ключові слова: відбудова, мобілізація, навчання, трудові резерви, демографія, деформація, структура населення.

Демографічні проблеми сучасного українського села, демографічна деградація окремих сільських територій мають у своїй основі історичну детермінанту. У перші повоєнні десятиліття серед низки факторів, що визначали демографічні процеси українського села, варто виокремити чинники організованих владою кампаній навчально-трудова мобілізацій.

Окресленій проблемі мобілізації молоді на навчання до закладів системи трудових резервів, більш відомими як школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), залізничні та ремісничі училища, з точки зору відбудови, та з позиції наслідків для соціальних процесів на селі присвячено ряд спеціальних і відповідних розділів узагальнюючих досліджень [1]. У них наголошується на всенародному характері відбудови промислових центрів країни, шефстві колгоспів над окремими підприємствами та шахтами, яке проявлялось і у комплектуванні їх робочою силою, трудових досягненнях робітників. Натомість замовчувались негативні наслідки цих мобілізацій для розвитку села. Загалом дослідження радянського періоду обходили незручні теми, пов'язані з відбудовою, серед них і проблему поглиблення деформації структури сільського населення після війни. Головним чинником, що її зумовлював, називалась війна [2]. Це дійсно так, але він суттєво доповнювався іншими суб'єктивними причинами, і, перш за все, масовими мобілізаціями молоді. Під кутом зору наслідків для демографії села його виробничих можливостей та соціального становища у сучасній історіографії робиться аналіз мобілізаційних заходів держави на відбудову та навчання до ФЗН [3]. Серед інших факторів, що деформували всю структуру сільського населення, мобілізації, за висновками дослідників, посідали одне з чільних місць [4].

Метою даної статті є аналіз заходів влади по проведенню наборів до закладів системи трудових резервів, організації функціонування цих закладів, соціального протесту призваних контингентів, визначення наслідків цієї державної політики.

Практика наборів до шкіл ФЗН була започаткована ще у 1939 р. після звітної доповіді Сталіна про роботу ЦК ВКП(б), на XVIII з'їзді партії [5]. Відповідно до рішень з'їзду було розроблено законодавство про призов і розпочалося його негайне впровадження в життя. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. дозволяв РНК СРСР щороку мобілізувати до 1 млн. молоді. Голови колгоспів були зобов'язані щорічно виділяти по два чоловіки чоловічої статі у віці 14-15 років до ремісничих і залізничних училищ та у віці 16-17 років – до шкіл ФЗН з розрахунку на кожних 100 членів колгоспів [6, с. 774]. Відповідною постановою РНК СРСР створювалась виконавча вертикаль на чолі з Головним управлінням трудових резервів.

Нового розмаху, значно посиленого, набори до ФЗН та ремісничих училищ набули після визволення окупованих територій України. Постанова державного комітету оборони від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відновленню вугільної промисловості Донецького басейну» передбачає що до кінця року необхідно довести кількість робітників у Донбасі до 300 тис. чол., а також відновити і організувати мережу шкіл ФЗН до лютого 1944 р. з контингентом 40 тис. чол. та ремісничих училищ з контингентом 10 тис. чол. [7, с. 169].

Примусові набори до промислових регіонів країни на відбудову зруйнованих шахт, підприємств широко проводились майже відразу після визволення і практично до закінчення другої повоєнної п'ятирічки. Потреба в масових робітничих професіях вирішувалась шляхом підготовки в мережі шкіл ФЗН, які організовувались при виробничих підприємствах, та ремісничих училищах. У перші роки відбудови через систему підготовки в школах ФЗН пройшло понад 859 тис. молодих робітників [8, с. 106]. На підприємствах, в установах і організаціях республіки упродовж п'ятирічки в середньому за рік навчалось нових професій 513 тис., а підвищували кваліфікацію 821 тис. робітників і службовців [9, с. 280].

На час початку першої повоєнної п'ятирічки промислово-виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб, тоді як останнього передвоєнного року він налічував 2,6 млн. осіб [10, с. 27]. Тому керівництво держави вдається до випробуваних мобілізаційних заходів у сільськогосподарських регіонах. Проблеми кадрів робітників для відбудови командна економіка вирішує перевіреним шляхом – залученням для цих потреб величезної кількості селян [11]. Уже на першому етапі відбудови у промисловість і транспорт було мобілізовано близько мільйона чоловіків та жінок, переважно сільських жителів. Подібні заходи суттєво впливали на демографічні процеси в українському селі. При цьому наголосимо, що сільські регіони після визволення самі перебували у складному демографічному становищі.

У школах ФЗН здійснювалась підготовка масових робітничих професій: токарів та фрезерувальників, свердлувальників, слюсарів та ковалів для нескладних робіт, електро- та газозварників, електромонтерів освітлення, теслярів, мулярів, крівельників, столярів, бондарів, токарів по дереву, а також робітників для металургійної, хімічної, легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів, залізничного та річкового транспорту. Термін навчання у цих школах тривав 6 місяців. Витрати

на утримання одного учня школи становили 4 954 крб. з них: на харчування – 1 966, на обмундирування – 132, навчальні витрати – 1 574, інші витрати – 99 крб. [12]. Випускникам шкіл присвоювались робітничі кваліфікації 3–4 розрядів.

На відміну від шкіл ФЗН навчання у ремісничих училищах тривало 2 роки, випускники отримували дипломи з присвоєнням кваліфікацій 4–5 розрядів. У цих навчальних закладах проводилась підготовка слюсарів, токарів, фрезерувальників, столярів, електромонтерів, ковалів, майстрів по обслуговуванню металоріжучих автоматів та напівавтоматів, інструментальників, лекальників, помічників машиністів турбін, електрозварників, а також робітників для вугільної, хімічної, металургійної промисловості, залізничного та річкового транспорту. Розрахункові витрати на одного учня склали 16 265 крб. з них: на харчування – 7 160, обмундирування – 3 334, навчальні витрати – 5 329, інші витрати – 444 крб. [13].

Уже у листопаді 1943 р. перші контингенти мобілізованих зі звільнених від окупантів Чернігівської та Сумської областей були направлені на Донбас. Але незгодженість роботи різних відомств зривали відправку молодих робітників. Наприклад, із мобілізованих на 30 листопада 1943 р. 195 чол. у Коропському районі відправили лише 45. Решта після двотижневого сидіння на залізничній станції Бахмач розійшлася по домівках. Уповноважений Коропського райвиконкому Г. Г. Билько у доповідній писав: «Представники Донбасу зовсім не піклуються про матеріальне та побутове облаштування мобілізованих, а також не сприяють швидкій відправці людей на місце роботи чи навчання» [14]. Постанови та рішення райвиконкомів щодо наборів молоді до промислових районів від цього часу разом з плановими показниками передбачають репресивні заходи, як стосовно мобілізованих за порушення призовного законодавства, так і у відношенні до осіб, що реалізовували їх на місцях [15]. Вказівка Чернігівського облвиконкому зобов'язувала всі райвиконкоми негайно завести облік працездатного населення сіл: чоловіків від 18 до 55 років, жінок від 18 до 50, а також підлітків від 14 років. При виконкоммах вводились посади завідуючих мобілізацією з оплатою праці 600–800 крб. залежно від категорії до якої відносився район [16]. Зазначимо, що у перші тижні після визволення мобілізація також проводилась на місцеві підприємства, тимчасові роботи, тощо. Але досить швидко набирала оберти кампанія наборів робітників та учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН до великих індустріальних центрів. Так, із Сумщини лише у 1943 р. за межі області мало бути мобілізовано понад 20 тис. молодих селян [17].

Переважає більшість навчальних закладів комісаріату трудових резервів була зосереджена у промислових регіонах республіки. На 1 травня 1944 р. в УРСР діяло 88 ремісничих та 14 залізничних училищ, 192 школи ФЗН [18]. Але вже на 1 серпня 1944 р. у 15 областях УРСР передбачалось створити 498 шкіл та училищ, які підпорядковувались системі комісаріату трудових резервів, з контингентом учнів 172 685 чол., але в сільськогосподарських областях їхня кількість була дуже незначною.

З метою перевірки якості облаштування шкіл ФЗН була створена спеціальна комісія, у матеріалах роботи якої було відзначено, що керівники організацій, на базі яких були утворені школи ФЗН, не забезпечують школи паливом, твердим інвентарем та ремонтом гуртожитків. Для повного забезпечення взуттям необхідно було 1 600 пар, а було в наявності тільки 300. Верхнього одягу було на 25% контингенту,

а зимових ковдр не було зовсім [19]. Центральний партійний друкований орган – газета «Правда» критикував незадовільну роботу по підготовці шкіл ФЗН та ремісничих училищ до роботи [20]. Доповідні із райкомів партії Сталінської області на ім'я О. І. Кириченка свідчать про повну неготовність шкіл ФЗН до прийому контингентів і навчально-виробничої роботи [21].

За повідомленнями до ЦК КП(б)У зі шкіл промислових областей «окремі області призивають юнаків і дівчат без одягу, взуття, документів, хворих». «Є випадки, коли до шкіл прибувають хворі, інваліди, вагітні» [22]. Через відсутність санітарної обробки контингентів, котрі направлялись на Донбас часто мали місце випадки поширення інфекційних хвороб [23]. Реевакуація та значний приплив робочої сили з усієї України визначили цей регіон як найбільш загрозливий з точки зору поширення інфекцій [24]. З ряду причин прибулі у жовтні 1944 р. учні до школи ФЗН № 63 навіть з початком 1945 р. до занять не приступили, «теоретичне навчання по 116 годинній програмі не організовано, в гуртожитках брудно, відсутній елементарний порядок, 10 учнів захворіли висипним тифом» [25].

Упродовж 1944 р. до Сталінської області прибули 800 підлітків 1930–1931 років народження, а ця вікова група взагалі призову не підлягала. Також за висновком ЛТЕК уже в школах, 250 чол. були визнані непридатними до навчання. Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 12.09.45 встановлювала план набору до ФЗН у кількості 34 950 чол., але Сталінська область зовсім не була готова до прийняття такої кількості – приміщень було лише на 16 тис чол. Згодом план був дещо зменшений до 30 050 чол. На 1.12.45 було прийнято 29 105 чол. [26]. Як наслідок перевірка школи №29 на 10.01.1945 р. засвідчила, що виробнича практика для контингенту у 230 чол. організована лише для 80. Решта виробничого навчання не проходить. Зовсім не мали верхнього одягу та взуття 97 чоловік [27]. За 10 днів серпня 1945 р. у листах із шкіл № 63 та №103 Маріуполя було виявлено 55 скарг на незадовільне харчування, погані побутові умови, важку працю» [28].

Через відсутність спеодягу та взуття у школах ФЗН на базах шахт комбінату «Сталіновугілля» не навчались 4 100 чол., на базах підприємств наркомату чорної металургії – 2 500 чол., наркомату будівництва – 1 500 чол., інших наркоматів – 1 тис. чол. [29]. Велика кількість учнів через брак взуття у зимовий час не могла навіть відвідувати їдальні. Загалом весь комбінат на 1944 р. взуттям був забезпечений лише на 45% [30]. На початок 1945 р. у деяких школах не було закінчено капітальний ремонт гуртожитків та відчувалась відсутність палива. Взагалі житлова проблема стояла досить гостро. На 1944 р. трест «Зуевантрацит» був забезпечений житлом на 48%, «Калінінвугілля» – на 44%, «Артемвугілля» – на 33%.

Військова цензура НКДБ УРСР у процесі перлюстрації поштової кореспонденції за перший квартал 1944 р. виявила 4 582 листи зі скаргами на тяжкі матеріально-побутові умови та продовольчі труднощі.

Тож не дивно, що за 5 місяців 1944 р. самовільно залишили школи ФЗН 2 552 учні, і з часом потік втікачів все зростав [31]. Зважаючи на це, 30 квітня 1945 р. була видана постанова ЦК КП(б)У «Про заходи по закріпленню і збереженню контингентів учнів в ремісничих, залізничних училищах і школах ФЗН», яка зобов'язувала всі причетні установи до покращення побутових та виробничих умов у цих навчальних

закладах. Ця постанова не була виконана, оскільки вже 29 грудня 1945 р. бюро по обліку і розподілу робочої сили при Раді Народних Комісарів УРСР звертається в управління кадрів ЦК КП(б)У з проханням вплинути на союзні наркомати, на базі яких створені школи ФЗН, щоб з їхнього боку було вжито заходів по покращенню побутового обслуговування учнів, так як мали місце випадки вже масових втеч, а також цензурою були виявлені листи з інформацією що «будуть втікати всі» [32]. До всіх областей, районів і сільрад було доведено наказ прокурора СРСР від 7 березня 1944 р. про розшук і затримання дезертирів з промислових підприємств, а також встановлювалась відповідальність керівників підприємств, установ і колгоспів винних у приховуванні і незаконному прийомі на роботу дезертирів з промислових підприємств [33]. Крім того, 27 червня 1944 р. вийшов указ «Про посилення боротьби з дезертирством». Але посилення каральних заходів не дало бажаного результату, оскільки виявляли, як правило, «місцевих» дезертирів, а новоприбулі колгоспники з центральних та західних областей залишались поки-що недосяжними. Крім того, уже у 1944 р. спостерігаємо відмову молоді від трудової мобілізації. За цей рік тільки у Сумській області до кримінальної відповідальності було притягнуто 531 чол. [34].

Для того, щоб забезпечити максимально можливу мобілізацію до шкіл ФЗН, на контроль брались учні середніх шкіл з 7 класу, і списки подавались до райвиконкому. Окрім того, додатковий облік юнаків здійснювався за призовними списками військкоматів.

Оскільки опір батьків призовників подібним заходам держави був цілком природним, виконкомі рекомендували головам колгоспів і сільрад направляти до шкіл ФЗН «свідомих» батьків по 1-2 чоловіки для ознайомлення з виробничими та побутовими умовами в них, та заслуховувати їхню інформацію на загальних колгоспних зборах. Вимагалось також проведення районних зборів представників молоді, де «роз'яснювались» закони про призов до ФЗН, порядок і умови навчання та праці, закони про відповідальність батьків за порушення дітьми призовного законодавства. Голови колгоспів і сільрад були попереджені про особисту відповідальність за належну організацію призову. Перед ними також ставилось завдання забезпечити першочерговість відправки до ФЗН дітей партійного та радянського активу, а також комсомольців. Але цікавий факт – серед призваних на Донбас до квітня 1944 р. комсомольці становили лише чверть [35]. Ця тенденція збереглася в наступні роки і її показник на кінець п'ятирічки не перевищував 37 – 40% [36].

В агітаційній роботі рекомендувалось широко використовувати місцеві приклади добровільної подачі заяв, а також листи та звернення учнів шкіл ФЗН із молоді району, що були призвані раніше [37]. Директорам шкіл ФЗН промислових районів було направлено клопотання з проханням організувати серед молоді, призваної з областей мобілізації, написання листів та звернень учнів із закликом вступати до шкіл ФЗН Донбасу [38]. Такі листи справді використовувались, але їх було небагато і мали вони майже однаковий зміст, тому районна преса їх просто копіювала. Типовість звернень в цих листах наводить на думку про їхнє спільне джерело.

Що ж до дійсного стану речей в школах ФЗН, то його яскраво ілюструє звіт про проведення перевірки матеріально-технічних умов шкіл ФЗН, «де були виявлені факти кричущих порушень рішень партії та уряду з цього питання» [39]. Як вияви-

лось, житлові умови в школах ФЗН були абсолютно незадовільними. Житлова площа на одного учня складала від 1,8 до 2,2 м². У результаті такого великого скупчення гігієнічні умови були нестерпними. «Внутрішній вигляд гуртожитків незадовільний, стіни голі, штукатурка біля ліжок витерлась, твердий інвентар вимагає заміни або ремонту. Особливо тяжкі матеріально-технічні умови в школі № 3, яка створена на базі обласного будівельно-монтажного управління № 318. Приміщення старе, умивальники стоять у підвалі, в результаті чого учні по кілька днів не вмиваються. Їдальня ФЗН вранці використовується як нарядна, і там постійно накурено і брудно. Приміщення їдальні не опалюється, тому учні їдять тепло вдягненими. У школах не налагоджено прання білизни. Вона має темно-сірий колір з плямами. У результаті такого ставлення в учнів шкіл виявлено воші» [40].

Не кращою була ситуація і у школах, що розташовувались на базі промислових підприємств. Так, доповідна заступника начальника головного управління ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР Є. Сизоненка «Про стан житлово-побутових та виробничих умов у школах ФЗН Сталінської області» свідчить не тільки про відсутність мінімальних умов для праці, але і про факти злочинного поводження з учнями. Наприклад, учнів часто прикріплювали до старших робітників і всю вироблену продукцію, 2-3 і більше норм, записували останнім з відповідним нарахуванням заробітної плати. Крім того, учнів ставили до роботи поряд з ув'язненими, внаслідок чого непоодинокими були випадки побиття. Після робочих змін учні в баню допускались останніми або взагалі йшли відпочивати брудними до гуртожитків, де «немає порядку і затишку, білизна брудна, катастрофічно відсутній твердий інвентар» [41]. Непоодинокими були випадки побиття учнів майстрами виробничого навчання [42]. У школах №№ 170, 171, 172, тресту «Орджонікідзевугілля» при перевірці було виявлено масове присвоєння праці учнів на користь робітників шахт. Наприклад, учень школи 172 П. Гучнин постійно перевиконував норму, а в окремі дні навіть на 200%, але за місяць „заробив» лише 42 крб. „Подібне становище широко поширене в більшості вугільних шкіл ФЗН області,» – зазначалось у інформації до обкому управлінням держконтролю [43].

Отже, між офіційними пресовими повідомленнями і реальним станом справ у школах ФЗН прірва. Агітація якраз і розраховувалась на наївних простачків, які піддадуться на пропозицію пожити по-людському, отримувати еквівалентну праці платню. У той же час держава не забезпечувала належні умови праці та відпочинку для мобілізованих. «Зокрема, направлені на відбудову шахт, як правило, мешкали у гуртожитках, в яких не вистачало навіть ліжок і білизни. Справжніми тортурами для мешканців тих гуртожитків та бараків були щури та клопи» [44].

Щоб надати справі призову до ФЗН більш-менш цивілізованого вигляду, були створені медичні комісії, які відбирали призовників. Але результати їхньої діяльності були маловтішними. Протоколи медкомісій свідчать, що придатними до відправки виявились тільки 40–45% контингенту [45]. У більшості сільських хлопців навіть вага складала у середньому 50 кг. Тому не викликає подиву той факт, що вже, починаючи з 1944 р., плани призову до ФЗН та оргнаборів робочої сили не виконувались. Виконання річного плану мобілізації становило 69,4%, або в абсолютних цифрах 39 351 чол. Тут же зазначимо, що 96,2% від них становили сільські жителі [46].

Значна плінність кадрів (по деяких шахтах до 100% за три місяці) залишалась болючою проблемою упродовж 1945 р. За цей час лише підприємства комбінату «Сталіновугілля» покинуло 37 324 чол., комбінату «Артемвугілля» – 20 242 чол. [47]. На 1 січня 1946 р. у Сталінській області діяло 29 ремісничих училищ з контингентом 10 876 чол. та 89 шкіл ФЗН з контингентом 20 387 чол., а по п'ятирічному плану в училищах та школах ФЗН Сталінської області мало бути підготовлено 407 тис. кваліфікованих робітників для промисловості та транспорту [48]. Основним недоліком шкіл ФЗН був незадовільний стан житлово-побутових та навчально-виробничих умов. Ряд училищ та шкіл не були забезпечені навчально-виробничою базою. Не вистачало 1 321 металообробного станка, 130 станків по дереву, 77 700 м² житлової та навчально-виробничої площ. Також незадовільно забезпечувались учні спецодягом та харчуванням за встановленими нормами.

Хронічна відсутність контингентів для мобілізацій та негативні відгуки втікачів про побутові і виробничі умови в школах ФЗН стояли на заваді новим кампаніям по набору робочої сили. Різкій критиці з боку партійних органів піддавалось керівництво шкіл та організацій, на базі яких вони були створені. «У більшості училищ та ФЗН культурно-масова робота проводиться погано, як правило без врахування особливостей і запитів молоді. У вільний час для учнів не організовано культурне дозвілля. Наявні клуби, бібліотеки не мають достатньої кількості літератури, культурного та спортивного інвентарю», – зазначалось в констатуючій частині постанови ЦК КП(б)У від 25 червня 1947 р. [49]. Начальник головного управління трудових резервів П. Г. Москатов у телеграмі до ЦК КП(б)У також наголошував на неприпустимості і незаконності рішень виконкомів Дніпропетровської, Ворошиловградської, Кіровоградської облрад про масове направлення учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН на збирання врожаю [50]. Така обстановка змушувала підлітків шукати способів уникнення від призову, або шляхів втечі додому вже з місць розташування шкіл. Результати роботи міліції по поверненню контингентів втікачів становили у середньому 16–20% [51].

Лише у повній відповідності із планом відбувалась мобілізація до ФЗН військово-визволених запасу. У 1947 р. із Сумської області було відправлено 2 600 чол. з Чернігівської – 1 809 чол., що становило 100% виконання [52].

Не покращилось становище з питань призову і в 1948 році. На радіонаradі з питань проведення оргнабору та призову до ФЗН, яка відбулась 20 листопада, панувала істерія, бо багато районів не дали жодної людини в мобілізацію. [53].

У цей час багато голів сільрад за зриви планів набору були звільнені зі своїх посад, але, караючи своїх підлеглих, районне керівництво було свідоме того, що плани мобілізації виконуватись не будуть. У деяких районах заздалегідь були заготовлені бланки за підписами секретарів РК КП(б)У та голів райвиконкомів з пропущеними прізвищами голів сільрад, у яких критикувалась робота останніх у цьому напрямку [54].

Молодь всіма правдами і неправдами намагалась уникнути відправки до ФЗН. Частими випадками було симулювання хвороб, зникнення, поки не пройде черговий набір, вербування на місцеві тимчасові роботи: лісосплави, торфорозробки тощо. Але і сам факт відправки мобілізованого контингенту ще не означав успіху. У

З кварталі з плану призову 5 тис. чоловік було відправлено 3 705 – 74,1%. За час перевезення, з них зникло 1 217 чол. – 32,9%. Із тих, хто залишилися, 14,1% не були прийняті до шкіл: одні за станом здоров'я – 7,3%, інші були без документів. Загалом зараховані призовники становили 41,2% [55].

Представники облвиконкомів, які супроводжували призовну молодь, висловлювали різке обурення з приводу байдужого ставлення до прийому. «Школи не приготвлені, ніхто не зустрічає, приймають лише на третій день після прибуття, не ставлять на забезпечення» [56]. Уповноважені всіма силами намагаються залишити молодь, зібрану з великими труднощами в школах, але це не завжди їм вдавалося. Згідно звіту такого уповноваженого – І. Шурмиля, котрий привіз до Лисичанська 429 чол. призовників, директор школи № 23 Кочергин заявив, що йому потрібно лише 100 учнів, та завдяки «старанням» вдалося влаштувати до школи 267 чоловік. Про аналогічні факти порушень призовного законодавства писав у своїй доповідній начальнику головного управління трудових резервів П. Г. Москатову заступник голови облвиконкому Я. Г. Гнилуша, який 3 дні намагався здати призовників до школи. «Хіба це піклування про призовників, коли возимо їх зі школи до школи і прохасмо прийняти, а це відображається на них – як зустрічають і приймають, так в подальшому і піклуються про них» [57]. Його припущення було недалеко від істини.

Доказом цього є потік втікачів, який ринув з промрайонів до рідних місць. Так, за 6 днів зі школи ФЗН № 14, яка була організована на базі шахти «Комсомолець», дезертирувало 16 чоловік з Холминського району Чернігівської області [58]. 6 з них було спіймано і віддано до суду, а за інших 10-х направили до району прохання повернути їх назад. На місцях дезертирів, як правило, відловлювали і відправляли в чергову мобілізацію до якогось іншого закладу ФЗН. У зв'язку з тим, що втечі з ФЗН набули масового характеру, Генеральний прокурор СРСР 31 липня 1947 р. видав наказ «Про посилення боротьби з порушеннями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1940 р. у ремісничих, залізничних, училищах та школах ФЗН», згідно з яким підлягали суду не тільки втікачі, а й особи, які винні в переховуванні підлітків, тобто, як правило, батьки. Та незважаючи на це, потік втікачів не зменшувався. За інформацією прокурора Сталінської області протягом 1947 р. із шкіл втекло 18 636 чол. [59]. Однією з вирішальних причин величезної кількості втеч міністр трудових резервів В. Пронін у листі до Сталіна назвав погані житлово-побутові умови: «Як правило новоприбулих розселяли по 10-30 чоловік в одній кімнаті, і часто у неприлаштованих приміщеннях» [60]. На 531 перевірених у 1948 р. промислових та будівельних об'єктах, шахтах із 158 тис. молодих робітників працювали не за спеціальністю, отриманій у ФЗН, 21 тис. та з пониженими розрядами – 16 тис. По деяких вугільних трестах використання молодих робітників не по спеціальності досягало 45% [61]. У згаданому листі міністр зазначив, що подібний підхід є дуже неефективний, оскільки самі «колгоспи відчувають нестачу в чоловічій робочій силі, бо нерідко до шкіл ФЗН призивається кваліфікована частина молоді – трактористи, бригадири, водії, але і в промисловості ця робоча сила не знаходить ефективного застосування» [62].

За 10 місяців 1948 р. школи ФЗН покинули 26 617 чол. або 8,8%, ремісничі училища – 1 972 чол. – 1,5% [63]. Як зазначалось у доповідній записці до ЦК партії,

«наявність втеч та невиконання планів призову молоді привели до того, що встановлений план підготовки робітників у 1948 р. було виконано на 73,4%» [64]. Особливо незадовільно була організована робота по призову в областях, які повинні були направляти молодь до шкіл ФЗН вугільної та металургійної промисловості Донбасу. Так, по Сумській області план було виконано на 44,9%, Вінницькій – 48,8%, Полтавській – 53,1%, Кам'янець-Подільській – 54,5%, Житомирській – 63,4%, Чернігівській – 47,4%. Крім того, за рік під час перевезення втекло близько 14 тис. чол.

У цей час офіційно були зафіксовані факти влаштування облав з метою затримання і відправки до ФЗН молоді в Сумській та Чернігівській областях [65]. Взагалі, грубе адміністрування було типовим явищем і неодноразово на обласних нарадах його відзначали як серйозний недолік призовних кампаній [66]. Незважаючи на категоричну заборону направляти молодь до ФЗН без відповідних документів і паспортів, цей порядок також постійно порушувався. Тільки до Ворошиловградської області за 1948 р. таких прибуло 525 чол.

Загалом упродовж 1945–1948 рр. у промисловість УРСР було направлено 616,6 тис. кваліфікованих робітників, які закінчили навчальні заклади Міністерства трудових резервів. Але на обліку наприкінці 1948 р. перебувало 286,7 тис. чол. Отже, за 4 роки вибуло 329,9 тис. молодих робітників, у той же час вони, відповідно до законодавства, мали відпрацювати в промисловості 4 роки. Було встановлено, що плинність молодих робітників сягала 42% [67]. Причинами плинності називались незадовільні матеріально побутові умови: необлаштованість гуртожитків, погане харчування, невідача одягу, взуття, білизни, та відсутність належних виробничих умов: використання не по спеціальності, на допоміжних роботах, з пониженням розрядів.

Пояснюючи причини низьких показників призову секретар Сумського обкому І. Іванов у листі до ЦК писав: «На проведення призову молоді у 1949 р. впливає наявність у всіх районах молоді, що дезертирувала із ФЗН Сталінської області, і в даний час проживає в Сумській області» [68]. Тільки з призову першого кварталу 1949 р. в області до 1 жовтня було виявлено понад 500 чол. втікачів, яких повернули до шкіл [69]. Цікавий факт – по Гришинській сільраді Талалаївського району у 1949 р. на обліку перебувало 17 чол. молоді і 13 з них раніше дезертирувала із шкіл ФЗН [70].

Загалом за 1944 – 1949 рр. у порядку оргнабору та призову до ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН було направлено до промисловості зі складу сільського населення 2 558,6 тис. дорослих селян та молоді. Як наслідок, у колгоспах відчувався гострий брак робочої сили, особливо зважаючи на розвиток трудомістких галузей сільського господарства, а подальші набори ще більше поглиблювали і так деформоване співвідношення між чоловіками та жінками на селі. Крім того, з року в рік підривалась економіка слабких колгоспів. Аналізуючи дані виконання плану мобілізації за 1946 – 1949 рр. на рівні 58,4%, можемо стверджувати не лише про стійку тенденцію зменшення набраних з року в рік, але і про гостру проблему з народонаселенням цієї вікової групи у колгоспних селах.

Наступний 1950 р. також кардинально не відрізнявся від попередніх, щодо мобілізацій. Порівняння показників грудня 1949 та 1950 рр. свідчать про стабільне зниження темпів мобілізації [71]. З призваних лише в березні 1950 р. згідно постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У № 27/4 від 1.03.1950 р «Про призив (мобі-

лізацію) молоді до шкіл ФЗН та гірничо-промислових шкіл» велика кількість повернулася до своїх домівок. Головною причиною було те, що ряд шкіл ФЗН та гірничо-промислових шкіл Ворошиловградської області не підготувались до прийому молоді та не забезпечили бодай мінімальних умов. Школи № 17 та № 63 зтягнули прийом молоді, що вже прибула, на три дні. Через відсутність транспорту до шкіл доводилось добиратись пішки по 16 – 20 км. Гуртожитки в цих школах були зовсім не підготовлені і призовників розмістили у пустих кімнатах на голих долівках, до того ж, у ці дні не було налагоджене організоване харчування. У школі № 84 у частини прибулої молоді в перший же день було вкрадено особисті речі [72].

Велика плінність молодих робітників, призваних до шкіл ФЗН та ремісничих училищ залишалась однією з головних проблем мобілізацій. Проблеми соціальної адаптації призваних контингентів постійно супроводжували ці кампанії. Втечі були типовим явищем як для шкіл, так і у подальшому для промислових підприємств. Лише за половину 1950 р. з переданих на підприємства молодих робітників, що закінчили школи ФЗН та ремісничі училища, вибули 54,7 тис. чол., з них самовільно 21,8 тис., підприємства металургійної промисловості залишили 4,1 тис., з них самовільно 1,7 тис., з будов важкої індустрії вибуло 9,4 тис. чол. – самовільно 2 тис. [73]. Лист Головного управління училищ і шкіл ФЗН від 9.01.1951 р. забороняє проводити вільний набір молодих робітників, що закінчили ремісничі училища та школи ФЗН і перебувають на обліку Міністерства трудових резервів, оскільки мають відпрацювати за направленнями чотири роки підряд [74].

Часті зміни у планах наборів відбувались також через невідповідність шкіл до прийому та багато інших причин, і, як наслідок, робота обласних контор по організації набору робітників була повністю дезорганізована. Наприклад, загальноукраїнський показник набору на 1.01.1953 р. було виконано на 89,8%. Але вже упродовж січня 1953 р. на адресу облконтори оргнабору надійшло 9 телеграм від головного управління ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР про те, щоб чернігівська контора оргнабору призупинила відправку робітників підприємствам Міністерств чорної металургії, важкої індустрії, вугільної промисловості, лісової промисловості в зв'язку з невідповідністю цих підприємств до прийому. Таке керівництво з боку головного управління у питанні організованого набору робітників для промисловості не сприяло якісній роботі облконтор оргнабору по виконанню державних завдань і створювало в ряді випадків важкі умови для подальшої роботи по набору.

Як бачимо, спостерігається стійка тенденція не тільки до зниження показників виконання, але і до невиконання планів мобілізації молоді на навчання у ФЗН, з огляду на суттєве обезлюднення села. Це мало свої конкретні причини. Перш за все, це наслідки окупаційної політики німецької адміністрації. На прикладі двох типових сільськогосподарських регіонів – Сумської та Чернігівської областей спробуємо кількісно показати ці зміни. Так, населення Сумської області на момент визволення порівнюючи із переписом 1939 р. зменшилося на 420,9 тис. чол., Чернігівської – на 461,3 тис. чол. [75]. Крім того суттєві зміни відбулися в складі сільського населення робочого віку. За період окупації із Сумської області на примусові роботи було вивезено 84 тис. чол. [76]. Робоче сільське населення Сумської області у листопаді 1943 р. становило 480 тис. чол. проти 788 тис. у 1939 р., Чернігівської – відповідно

559 та 843 тис. чол. [77]. Суттєвої деформації зазнала статево-вікова структура сільського населення загалом, і робочого віку зокрема. Жінки в аграрному секторі економіки Сумської області становили 76,4%, Чернігівської – 71,9% [78].

Оскільки молодь та робітники з колгоспів йшли на поповнення кадрів до вугільної та металургійної промисловостей, а також на будови у важкій індустрії, то набір головним чином відбувався за рахунок чоловічої частини працездатних селян. У зв'язку з цим її складова в колгоспах різко скоротилась і становила по віковій групі 20-29 років – 33,4% до загальної кількості колгоспного населення. В окремих областях їх було ще менше. Згаданий показник становив по Полтавській області 31,6%, Херсонській – 31,4%, Сумській – 3,2%, Чернігівській – 30,7% [79]. Про глибинний і тривалий характер деформації можна стверджувати аналізуючи дані перепису населення 1959 р. Згідно них загальноукраїнський показник зазначеної категорії становив 30,1% [80, 75].

Наступне, і також дуже важливе – непродуманість подібних акцій з точки зору перспектив розвитку сільського господарства. Не можна заперечити значних успіхів у відбудові промисловості, але примусові мобілізації значно поглибили післявоєнну кризу всього села, через недалекоглядну демографічну, аграрну та соціальну політику. Це проявилось, зокрема, у значному зменшенні кількості сільського населення, як через мобілізації, так і через збільшення темпів урбанізації, зважаючи на нерівномірність життєвого рівня населення міста і села. Мобілізації викачували з села чи не найголовніші ресурси – молодь, що незаперечно негативно вплинуло на подальший розвиток всього сільського господарства. Призовники, за винятками тих, хто наважувався на втечі, як правило, залишались працювати у промислових центрах, а село позбавлялося необхідної кількості робочих рук. Лише частково вирішувала цю проблему демобілізація зі збройних сил колишніх селян після завершення бойових дій та зменшення контингентів окупаційних зон. У перші роки відбудови зруйнованого господарства були демобілізовані лише старші вікові групи, і, взагалі, цей процес був розтягнений у часі.

Отже, можна заперечити цілковитий позитив у оцінках процесів мобілізацій до ФЗН, що панував у радянській історіографії. Натомість, навпаки, можна твердити про непродуманість таких масштабних кампаній по вилученню робочої сили з сільськогосподарського сектору економіки.

Таким чином, можемо зробити висновок про досить складні економічні та демографічні умови життя селян-колгоспників. Післявоєнні економічні негаразди впливали і на міграційні процеси в середовищі сільського населення. Але незначна когорта добровільних мігрантів розчинялась у масових щорічних переселенських кампаніях до різних сільськогосподарських та промислових регіонів держави. Організовані міграції проводились поряд із мобілізаціями молоді на навчання та відбудову зруйнованих шахт та промислових підприємств. Аналіз наслідків цих акцій дає можливість наголосити на значному уповільненні темпів відтворення сільського населення та глибокій деформації його статево-вікової структури.

Список використаної літератури

1. Хорошайлов М. Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хорошайлов // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 113 ; Хорошайлов М. На від-

**НАБОРИ ДО ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЯК ФАКТОР ДЕФОРМАЦІЇ
СТАТЕВО-ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ КОЛГОСПНИХ СІЛ**

- будові : з історії відбудови Донбасу / М. Хорошайлов. – Донецьк, 1966. – 179 с. ; Буцько М. Донбас відбудовувала вся країна / М. Буцько // Архіви України. – 1974. – №1. – С. 24 ; Буцько М. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой отечественной войны / М. Буцько. – К., 1962. – 177 с.
2. Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов : [сб. ст. / ред. Д. И. Валентей]. – М., 1970. – 224 с.
3. Кульчицкий С. В. Новітня історія України / С. В. Кульчицкий // УІЖ. – 1991. – № 10 ; Кравченко Э. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943–1945) / Э. Л. Кравченко // Новые страницы в истории Донбасса : статьи [сост. З. Г. Лихолобова]. – Кн. 4. – Донецк, 1995. – 192 с., Шеремета О. В. Деякі аспекти профспілкової роботи в робітничих колективах підприємств України в роки першої повоєнної п'ятирічки (1946–1950 рр.) / О. В. Шеремета // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / [відп. ред. П. Т. Тронько]. – К., 1997 – Вип. 2. – 326 с.
4. Демографические процессы в СССР в 40-е гг. : по документам «особой папки» Сталина // Отечественные архивы. – 1996. – № 2. – С. 27.
5. Отчётный доклад т. Сталина на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) // XVIII съезд всеоюзной коммунистической партии (большевиков) : стенографический отчет. – М., 1939. – С. 23.
6. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. «О государственных трудовых резервах СССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : [в 5 т.]. – М., 1968. – Т. 3. – 816 с.
7. Постановление Государственного комитета обороны от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : [в 5 т.]. – М., 1968. – Т. 3. – 816 с.
8. Шеремета О. В. Деякі аспекти профспілкової роботи в робітничих колективах підприємств України в роки першої повоєнної п'ятирічки (1946–1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей) [відп. ред. П. Т. Тронько]. – Вип. 2. – К. : 1997 – 326 с.
9. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. / Ін-т економіки АН УРСР; гол. ред. І. І. Лукінов. – К. : Наук. думка, 1987. – Т. 3 : Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті роки). Кн. 1 : Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / Т. І. Дерев'янкін [та ін.] ; відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – 1985. – 463 с.
10. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран; В. М. Даниленко [за заг. ред. В. А. Смоля]. – К. : Альтернативы, 1999. – 303 с. – (Серія : «Україна крізь віки»).
11. Кульчицкий С. В. Вказ. пр. – С. 12.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 21.
13. Там само.
14. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-2881, оп. 2, спр. 5, арк. 58.
15. ДАЧО, ф. Р-2881, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
16. ДАЧО, ф. Р-82, оп. 16, спр. 2, арк. 4.
17. Підраховано за: Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. Р-2196, оп. 2, спр. 2.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 96, арк. 2.
19. Там само. – С. 4.
20. Правда. – 1944. – 1 окт.
21. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. Р-326, оп. 2, спр. 444, арк. 50.
22. Там само. – С. 5.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1359, арк. 77.
24. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Веронська ; Ін-т історії України НАН України – К., 1995. – 83 с.
25. ДАДО, ф. Р-326, оп. 2, спр. 444, арк. 147.
26. ДАДО, ф. Р-326, оп. 2, спр. 865, арк. 195.
27. ДАДО, ф. Р-326, оп. 2, спр. 1054, арк. 112.
28. ДАДО, ф. Р-326, оп. 2, спр. 1054, арк. 165.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1657, арк. 23.
30. Кравченко Э. Л. Вказ. пр. – С. 123.

- 31.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 7, спр. 1547, арк. 149.
- 32.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1657, арк. 169.
- 33.ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 7, арк. 21.
- 34.ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 8, арк. 12.
- 35.Хорошайлов М. Вказ. праця. – С. 114.
- 36.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 66.
- 37.Колгоспник Борзенщини. – 1949. – 13 берез.
- 38.ДАЧО, ф. 5036, оп. 4, спр. 286, арк. 279.
- 39.ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4,спр. 348, арк. 74.
- 40.ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 348, арк. 74.
- 41.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 27
- 42.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 6007, арк. 19
- 43.Там само.
- 44.Вронська Т. В. Вказ. пр. – С. 10.
- 45.ДАЧО, ф. Р-5196, оп. 2, спр. 143, арк. 16.
- 46.ДАЧО, ф. Р-5226, оп. 7, спр. 27, арк. 3.
- 47.Кравченко Э. Л. Вказ. праця. – С. 127.
- 48.ДАДО, ф. Р-326, оп. 4, спр. 471, арк. 12.
- 49.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 79.
- 50.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3583, арк. 192.
- 51.ДАСО, ф. Р-3486, оп. 1, спр. 46, арк. 23.
- 52.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4888, арк. 281.
- 53.ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 184, арк. 50.
- 54.ДАЧО, ф. Р-526, оп. 6, спр. 104, арк. 68.
- 55.ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 286, арк. 281.
- 56.Там само, С. 282.
- 57.Там само.
- 58.ДАЧО, ф. Р-2634, оп. 7, спр. 14, арк. 73.
- 59.ДАДО, ф. Р-326, оп. 7, спр. 212, арк. 63.
- 60.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 13.
- 61.ДАДО, ф. Р-326, оп. 7, спр. 1113, арк. 20.
- 62.Там само. – С. 4.
- 63.Там само. – С. 17.
- 64.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5746, арк. 93.
- 65.Там само. – С. 95.
- 66.ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 286, арк. 281.
- 67.ДАДО, ф. Р-326, оп. 4, спр. 1063, арк. 173.
- 68.Там само. – С. 114.
- 69.ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 6007, арк. 45.
- 70.ДАСО, ф. Р-2196, оп. 16, спр. 24, арк. 337.
- 71.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 120, арк. 128.
- 72.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 419, арк. 18–20.
- 73.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 120, арк. 82.
- 74.ДАЧО, ф. Р-5174, оп. 1, спр. 46, арк. 3.
- 75.ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 555, арк. 10.
- 76.ДАСО, ф. Р-2196, оп. 16, спр. 24, арк. 44.
- 77.ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 555, арк. 14.
- 78.Там само, арк. 17.
- 79.ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 120, арк. 80.
- 80.Демографічна криза в Україні : причини та наслідки / [Н. С. Власенко, Г. В. Герасименко, Е. М. Ліанова та ін.] ; за ред. С. І. Пирожкова ; Державний комітет статистики України. – К., 2003. – 230 с.

Гаврилов В.Н. Наборы в учреждения системы трудовых резервов как фактор деформации половозрастной структуры населения колхозных сёл / В. Н. Гаврилов // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2012. – Т. 25 (64), № 2. – С. 72–85.

Статья посвящена изучению отдельных аспектов демографических процессов в среде послевоенного украинского села. В материале осуществлён анализ мероприятий власти по проведению наборов в учебные заведения системы трудовых резервов, организации функционирования этих учреждений, социального протеста призванных контингентов, определены следствия учебно-мобилизационной государственной политики.

Ключевые слова: восстановление, мобилизация, обучение, трудовые резервы, демография, деформация, структура населения.

Havrylov V.M. Enrolment into the institutions of labour reserve system as a factor of deformation of the sex-age structure of the population of collective farm villages / V. M. Havrylov // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2012. – Vol. 25 (64), No 2. – P. 72–85.

This article is devoted to the study of certain aspects of the population processes in the post-war Ukrainian villages. The article contains the analysis of the government measures on enrolment into the institutions of the labour reserve system, organization of their functioning, social demer of the enrolled population, as well as identification of consequences of the state training and mobilization policy. The attention is drawn to the fact that the demographic problems of the modern Ukrainian villages and the demographic degradation of certain rural areas is based on the historical determinant. Among the factors that were present in the population processes of the Ukrainian village, it has to be pointed out the factors of the campaigns of training and labour mobilizations arranged by the government. It is underlined the involuntary nature of the enrolment into the labour reserve training institutions. Special attention is paid to the steady tendency to the decrease of performance indices and non-performance of plans of mobilizing the youth for training. It is noted that these campaigns were always accompanied by the issues of social adaptation of the enrolled population. Social demer is expressed in the wide range of countermeasures. Significant turnover of students and young workers remained one of the main problems of the mobilization. Escapes were typical both for schools and future industrial enterprises. Since the youth and collective farm workers were recruited in the coal and metallurgic industries as well as in the building sector of the heavy industry, the enrolment was realized mainly at the expense of the male employable farmers. Due to this their share in the collective farms was drastically reduced. Mobilizations drained the villages of the most important resource – youth, which adversely affected the further development of the whole agricultural sector. The consequences of these government actions were manifested in significant decrease of the rural population both due to the mobilizations and the increase of the rate of urban extension. The analysis of these actions allows to emphasize the critical slowdown of the process of reproduction of the rural population and deep deformation of its sex-age structure.

Key words: restoration, mobilization, training, labour reserves, demography, deformation, population structure.

Поступила в редакцию 01.11.2012 г.